

II. Meşrûtiyyet Dönemi Osmanlı İslamcı Basınında Salgın Hastalık Tedbirleri

The Precautions against Epidemics in Ottoman Islamic Media during Second Constitution Era

Serhat Aras TUNA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Dr. Lecturer, Muş Alparslan University, Faculty of Science and Letters,
Department of History, Muş / Turkey
s.bingul@alparslan.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5255-9787

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.884903

Atıf / Citation: Tuna, Serhat Aras. "II. Meşrûtiyyet Dönemi Osmanlı İslamcı Basınında Salgın Hastalık Tedbirleri / The Precautions against Epidemics in Ottoman Islamic Media during Second Constitution Era". *ilted: ilahiyyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyyat researches* 55 (Haziran / June 2021/1), 213-236.

doi: 10.29288/ilted.884903

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

19. yüzyıla kadar kitlesel ölümlere sebep olan salgın hastalıkların başında, veba ve kolera gelmekteydi. Tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti de bu hastalıklardan çeşitli dönemlerde büyük ölçüde etkilenmiştir. Osmanlı'da karantina uygulaması ve genel temizlik kurallarına uyulmasıyla hastalıkların üstesinden gelinmiş, Avrupa'daki ilaç ve tedavi çalışmaları yakından takip edilmiştir. Hem halkın hem de idarecilerin bilgilendirilmesi için son derece önem arz eden Osmanlı basını, salgın hastalıklara geniş yer vermiştir. Hastalığın kontrolü her ne kadar karantina ile sağlanmaya çalışılmışsa da karantina sürecine hadislerden hareketle dini bir meşruiyet atfedilerek sürecin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla modern tıbbın önerileri dini kaidelerle güçlendirilmiş ve hastalıklarla maddi ve manevi unsurlarla topyekûn mücadele edilmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde basında hastalıklarla mücadelenin inanç kültürü kısmını oluşturan dini referans noktası hadis, dua ve rivayetlerden oluşmaktaydı. Bu çalışmamın çerçevesini dini konularla siyasi meselelerin bir arada işlendiği İslamcı süreli yayımların hastalıklarla ilgili kaleme alınan yazıları oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Salgın, Hadis, Karantina, Veba, Osmanlı, Basın.

Abstract

Plague and cholera were the primary epidemics causing huge numbers of deaths until the 19th century. Similar to the rest of the world, Ottoman Empire was also affected by these two diseases periodically. Ottoman Empire could deal with them through quarantine regulations and by applying certain rules of hygiene, while also pursuing the developments of treatments and medication in Europe, at the same time. Epidemic diseases took place in Ottoman media widely, which was very important to inform the society and the governors. Even if there were attempts to control diseases through quarantine regulations, hadiths were also used as a religious base to support these regulations. As a result, the suggestions of modern medicine were supported by religious bases, and there were struggles against diseases financially and emotionally. In the final period of Ottoman Empire, the religious bases for struggling against diseases were hadiths, praying, and narratives. This study involves the pieces of writings related to diseases in Islamic periodicals which covered both religious and political issues.

Keywords: History, Epidemics, Hadith, Quarantine, Plague, Ottoman, Media.

Extended Summary

Throughout history, epidemic diseases have destroyed human beings and nature a lot. One of the oldest diseases causing huge devastation for humanity is plague. Also called as "taun", this disease's name was sometimes used to mean all the epidemic diseases, too. Especially in the Middle Ages, plague destroyed all the world and it caused some significant changes in demographical, political, financial and social issues. Plague was common in 19th century; however, in this period, there was also the epidemic of cholera. Both of these diseases were infectious and they were transmitted through germs. Although plague was observed in various places, cholera was known to have first appeared in India. These diseases generally occurred in the areas with hygiene problems and they were transmitted to other places through trade, wars and immigrations. There were some traditional methods to fight against the epidemic diseases in the Ottoman Empire, like in the other parts of the world. It became possible to work on the diseases in a more detailed way and to diagnose them in the 19th century with the developments in the industry of medicine and the technological developments. As a result, the fatalistic and submissive ideas about epidemics started to transform. The reason for having fatalistic

* Hadis, dini rivayetler ve Osmanlı arşivlerindeki dua metinlerinin yorumlanmasıyla ilgili görüşlerini benimle paylaşmaktan imtina etmeyen Doç. Dr. Mehmet Salmazzem ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni Abdurrahman Seydaoğlu'na teşekkür ederim.

ideas was the lack of well-developed medical ideas to fight against diseases. Microscopic devices to work on germs and the discovery of vaccines and medicine to control epidemics helped to re-define these diseases. One of the most effective ways to control the epidemics was keeping people in quarantine. The first modern quarantine in Ottoman Empire was in the period of Mahmud II (1808-1839). Quarantines were first implemented for the ships in trade centres and then they were used in all the places experiencing epidemics. However, Ottoman Empire and society had many difficulties in the implementation of quarantine, taking medicine and obeying medical instructions. Quarantine was seen as something “European” by some people, and it was seen as something not acceptable in Islam. As a result, some fatwas were given in that period so that people could obey the rules of quarantine. There were also a number of booklets published with the statement that quarantine was not forbidden by the religion, and the benefits of quarantine were explained in the official newspaper of the government, *Takvim-i Vekayi*. As a result, newspapers were used just after the first quarantine implementations so that they could be accepted by the society as they were the most common communication tools in that period. The governors and the literate people could get news about the developments through the country by reading newspapers and magazines. The most important ones of these publications were belonging to the groups with Pan-Islamic ideas. The Pan-Islamic ideology was supporting the idea of saving the religion from the superstitions and making Islamic rules as the base of the religion. The people supporting this ideology had both modernist and conservative ideas. One of the most important publications of the Pan-Islamist ideology was the magazine of *Sırât-ı Müstakîm*, known as *Sebilürreşad* after a while. Apart from that, the publications such as *Beyanülhak*, *Tearûf-i Müslimin* and *İtisam* also had Pan-Islamic views. These periodicals were publishing news and columns about many issues, especially the ones related to the Islamic World. One of these issues was the epidemics and the transmitting diseases. The aforementioned newspapers published a lot of pieces of information about the effects of plague and cholera. One of the reasons of these publications was the effort to persuade people to take precautions against these diseases; as a result, the reasons and the symptoms of these diseases were emphasized a lot. These periodicals mostly focused on the hygiene issues by using the Islamic rules of being clean in addition to the benefits of worshipping such as praying, fasting and going on a pilgrimage. The authors compared hygiene rules of Islam with European lifestyle and focused on the advantages of Islamic lifestyle. However, the main aim of the publications was to convince people about the necessity of modern medicine and quarantine. In that period, there were some ideas against the techniques used by the modern medicine. The primary precaution emphasized by Islamic publications was quarantine, which was being supported by the hadiths and religious narratives. The hadith most commonly used by the newspapers and the magazines was “If there is an illness somewhere, do not go there; if you are in somewhere with an illness, do not leave there.” The hadiths like this were accepted to be about the quarantine which would help people to accept it. The authors were also suggesting the readers that they needed to obey the recommendations by the doctors within the framework of modern medicine. As a result, they tried to give the message that the religion protected the morale and the medicine provided the protection about the illnesses by giving some examples. In periodicals, there were also some prayers and religious stories such as the prayers of the Prophet Muhammad in order to relieve the ill people’s minds.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca en etkili salgın ve bulaşıcı hastalıklardan biri geleneksel tabirle vebadır. Vebanın etkisi devam ederken 19. yüzyılda bir de kolera salgınları meydana gelmiş ve bu hastalıklar tüm dünyada sosyal, ekonomik, siyasal ve askeri hayatı yeniden yapılandırmıştır. Veba, Osmanlı Devleti’nin hüküm sürdüğü coğrafyada devletin kuruluşundan önce defalarca ortaya çıkmıştır. *Yersinia pestis* bak-

terisiyle gelişen bir enfeksiyon hastalığı olan veba, kasık, koltuk altı ve boyun gibi bölgelerde şişlikler şeklinde kendini göstermektedir. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren başta İstanbul olmak üzere birçok Osmanlı kentini saran veba, devletin yıkılışına kadar çeşitli dönemlerde toplu ölümlere sebebiyet verecek şekilde etkisini devam ettirmiştir.¹ Aynı zamanda “taun” olarak da adlandırılan veba, kemirgenler yoluyla bulaşmaktaydı. Osmanlı’da Basra, Bağdat ve Musul gibi bölgeler, vebanın daha sık görüldüğü bölgeler iken İstanbul, Arnavutluk, Epir, Mısır ve Anadolu’nun büyük bir kısmı ise geçici veba bölgeleriydi. Kolera ise hijyene dikkat edilmeyen bölgelerde sıkça görülmekte olup kökeni Hindistan olarak belirtilir. Yiyecek ve içecekler yoluyla insanlara bulaşan bir hastalık olan kolera Osmanlı Devleti’nde defalarca vukua geldiği görülmüştür.² Veba ve kolera dışında sebepleri ve mahiyeti farklı olan daha birçok hastalık bulunsa da salgınlar büyük ölçüde bu iki hastalık isimleriyle ifade edilmiştir. Zararlı mikropların sebep olduğu bu hastalıklar, geliştirilen tedavi yöntemleri, ilaç sanayisi ve oluşturduğu literatür itibarıyla tıp tarihinin birçok konusunun yeniden ele alınmasını gerektirecek derecede etkili olmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de geleneksel yöntemlerin dışına çıkılan ve kimyasal ilaç kullanımının yanı sıra yeni tedavi biçimleri geliştiren modern tıp çalışmaları hız kazanmıştır. Özellikle kolerayla mücadeleye, Osmanlı’da kamu sağlığının kurumsallaşmasına vesile olmuştur. Bu dönem, birçok kanun ve nizamnamenin çıkarıldığı ve hastalıkların kontrol altına alınması amacıyla yeni müesseselerin teşkil edildiği bir zaman dilimini kapsamaktadır. Örneğin, 1827’de Tıbhane-i Amire kurulmuş, 1839’da Mekteb-i Tıbbiye’de hıfzı-sıhha dersleri okutulmaya başlanmış, 1849’da *Talimat-ı Tıbbiye* yayımlanmış, 1869’da ise İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Sonraki yıllarda benzer gelişmeler devam etmiş, müfettişlikler vasıtasıyla kamu sağlığı denetlenmiş, kamusal ve özel mekanların hijyenine dikkat edilmesi için tedbirler alınmıştır.³ Böylece hastalıklarla mücadelede dönemin gereklilikleri yerine getirilmeye çalışılmıştır. Fakat uygulamaların hayata geçirilmesi, hem devletin içinde bulunduğu siyasal ve mali durum hem de toplumun hastalıklar hakkındaki donanımı itibarıyla zorlu bir süreç gerektirmiştir. Bu zorluğun üstesinden gelmek için halka hitap eden çeşitli yayınlar yapılmıştır.

19. yüzyılda hem devlet memurlarına hem de halka ulaşmanın en etkili araçlarından birisi süreli yayınlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan Osmanlı basını, II. Meşrûtiyet dönemine girildiğinde geniş kitlelere hitap edebilecek

¹ Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 24-25.

² Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)* (İstanbul: Kitabevi, 2007), 2-3.

³ İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Kolera’nın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 3-13.

düzeğe ulaşmıştı. Bu çalışmanın kaynak örneklemini içeriğinde ayet ve hadislerin yer aldığı Beyânülhak⁴, “haftalık mecmua-i İslamiye” sloganıyla yayınlanan İ’tisam⁵, 1910-1911 yıllarında İstanbul’da Abdürreşid İbrahim önderliğinde yayınlanan Tearûf-i Müslimin⁶ ve “siyaseten ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medeni ahval ve şuur-ı İslamiye’den bahseder” ibaresiyle yayınlanan Sırât-ı Müstakim ya da daha sonraki adıyla Sebilürreşad⁷ gibi süreli yayınlarda hastalıklarla ilgili yayımlanan yazılar oluşturmaktadır. II. Meşrûtiyet havasında neşriyata başlayan bu yayınların özelliği yenilikçi İslamî bir üslup oluşturmalarıdır. Başka bir deyişle bu yayınlar pan-İslamizm ile İslam modernizminin kaynaşma noktasını teşkil eder.⁸ Dolayısıyla bu yayınlar, dönemin İslamcılık ideolojisinin basın temsilcileri konumundadır. 20. yüzyılda siyasi ve dini ideoloji şeklinde tezahür eden İslamcılık, bir gelenek birikimine sahip olup Yeni Osmanlılar’a kadar dayandırılmaktadır. Bu makale kapsamında incelenen Sırât-ı Müstakim (Sebilürreşad) ve Beyânülhak’ın yanı sıra Livâü’l-İslâm, Hikmet, İttihâd-ı İslâm, Tasavvuf, İslâm Mecmuası ve Volkan gibi gazeteler bu akımın başlıca yayın organlarıydı. II. Meşrûtiyet sonrası İslamcılığı büyük ölçüde ilmiye sınıfı mensupları tarafından temsil edildiğinden önceki dönemlerde bürokrat ve gazetecilerin öncülük ettiği İslamcılıktan farklılaşmaktadır. Bu akımın sınırlarını kesin hatlarla belirlemek mümkün olmayıp akım, belirli konularda birbirinden farklı düşünebilen kişilerin dahil olduğu geniş kapsamlı bir tabir şeklinde tasvir edilmektedir.⁹ Buna rağmen İslamcılık düşüncesi, 19. ve 20. yüzyıllarda İslam’ı bir bütün olarak yeniden hâkim kılmak ve akılcı bir me-

⁴ Beyânülhak, II. Meşrûtiyet’ten sonra yayımlanan dini, edebi, siyasi ve fenni içerikli haftalık gazetedir. Gazete, İstanbul’da 5 Ekim 1908-4 Kasım 1912 tarihleri arasında toplam 182 sayı yayımlanmıştır. Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye’nin yayın organı olan gazetenin imtiyaz sahibi, Şehri Ahmed Efendi idi. Gazetenin yazılarında ayet ve hadisler yer almaktaydı. Bkz. Ekrem Bektaş, “Beyânülhak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/34-35.

⁵ *İ’tisam*, 1, 25 S 1337 (30 Kasım 1918), s. 1. İ’tisam mecmuası, 1918 yılında Ahmet Şirani’nin mesul müdürlüğünde yayın hayatına başlamıştır. Mecmua, 1920 yılına kadar 73 sayı çıkmıştır. Bkz. Huriye Yıldırım, *İ’tisam Mecmuasının Tahlihi Fihristi ve Mecmuanın Başyazarı Ahmed Şirani’nin Yazıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-25. Süreli yayınlarda geçen hicri takvim ayları kısaltılarak kullanılmıştır. Rumi takvim ayları ise tam haliyle yazılmıştır.

⁶ Tearûf-i Müslimin, İstanbul’da yayınlanan haftalık bir dergiydi. Derginin temel amacı Hilafet merkezi ile İslam dünyasının diğer kısımları arasında irtibat kurmaktır. Dergi, Kırım, Kazan, Türkistan taraflarındaki fikri, içtimai ve siyasi gelişmeler, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm fikirleri hakkında yazılar yayımlamıştır. Bkz. Ahmet Kanlıdere, “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Tearûf-i Müslimin (1910-11)”, *“İslam’ı Uyandırmak” Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler 1*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2018), 425.

⁷ *Sırât-ı Müstakim* ya da sonraki adıyla Sebilürreşad dergisi II. Meşrûtiyet’in oluşturduğu atmosferde 1908’de yayın hayatına başlamıştır. Dergi, Türkçü, İslamcı ve Batıcı ideolojileri benimseyen yazarların yazılarını yayımlamakla beraber İslamcılık akımının sözcülüğünü yapmıştır. Dergideki yazarlar Batı, Batıcılık akımı ve diğer cereyanlara karşı bir alternatif ve muhalif güç olarak İslamcı-millî bir düşüncüyü savunmuştur. Bkz. Adem Efe, “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşad (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, *Marife 2* (2008), 156.

⁸ Nadir Özbek, “Abdürreşid İbrahim’in İkinci Meşrûtiyet Yılları: Tearûf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri”, *Toplumsal Tarih* 20 (1995), 18-20.

⁹ Azmi Özcan, “İslamcılık: II. Meşrûtiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/65-67. İslamcılık akımının yayın organları için bkz. Lütfi Sunar (ed.). *“İslam’ı Uyandırmak” Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler 1*, (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2018).

totla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürsünden kurtarmak ve medenileştirmek maksadıyla oluşan bir hareket olarak da addedilmektedir. İslamcılık adlandırmasının tarihi ise 1913 yılına kadar götürülmektedir. Böylece, İslamcılık düşüncesinin İslam dünyasında ve Osmanlı topraklarında modernleşme hareketinin bir parçası şeklinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁰

Söz konusu süreli yayınlar, İSAM veri tabanı aracılığıyla taranmış ve İslam dini ile ilişkilendirilen salgın hastalıklarla ilgili haber ve köşe yazıları derlenmiştir. İncelenen metinlerde hastalıklarla mücadelede hadis ve dini rivayetlerin önemi sıkça vurgulanmıştır. İslamiyet'in hastalıklara bakış açısı birçok çalışmaya konu edilmiş olup bu makale dahilinde bunların bir kısmından istifade edilmiştir. Bu çalışmanın amacı toplumsal yapıyı dönüştürücü rolü had safhada olan gazete ve dergilerin hastalıklarla mücadeledeki bakış açısının tespit edilmesine yöneliktir. Bu amaç ise II. Meşrûtiyet sonrasında yayılarak İslamcılık şeklinde literatürde yer edinen siyasi ve dini ideoloji çevresinde doğrudan konumlanan veya bu maksatla hareket eden süreli yayınların incelenmesiyle gerçekleştirilmek istenmiştir.

1. İSLAMCI BASINDA KARANTİNANIN GEREKLİLİĞİNE DAİR TARTIŞMALAR: “HAYDİ KORDON HAYDİ KARANTİNA”

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batı'nın bilim ve teknik alanındaki gelişmelerini benimsemeye başlamasıyla kesintili bir modernleşme dönemine girildiği bilinmektedir. II. Mahmud döneminde birçok alanda ıslahatlar yapılmıştır. Bunlardan biri hastalıkların etkisini azaltmak için insanların, evcil hayvanların ve eşyaların tecrit edilmesine yönelik hayata geçirilen modern karantina uygulamasıdır.¹¹ İstanbul merkezli kurulan sıhhi tesisler, zamanla Anadolu'nun birçok bölgesinde yaygınlaştırılmış ve salgın hastalıkların yaygınlığına göre bu tesisler artırılmış ya da mevcut olanların fiziksel koşulları iyileştirilmiştir.¹² II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde salgın hastalıkların önlenmesi için çeşitli ilaç denemeleri de yapılmış ve kamu sağlığı alanında ilerleme sağlanmıştır.¹³

Hastalıklara karşı toplumun bilgilendirilmesi ve idarecilerin de gerekli önlemleri alabilmesi için Osmanlı basını yoğun bir mesai harcamıştır. Avrupa'dan alınan nizamnameler *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* tarafından çeşitli dillere çevrilerek gazetelerde neşredilmiştir. Başlıca öneriler yiyecek ve içeceklerin

¹⁰ İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul, 17-19 Mayıs 2013), ed. İsmail Kara, Asım Öz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 17.

¹¹ Güner Doğan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15, (2001), 92-95.

¹² Aysel Demirkan Erdemir, “Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 109, (1997), 49-55.

¹³ Elif Gültekin, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çabaları”, *Biliş* 92 (2020), 116-118.

hijyen kurallarına uygun şekilde kullanımı, mutfak, tuvalet ve ev temizliğinin muntazam bir şekilde yapılmasına dairdir.¹⁴ Osmanlı basını aynı zamanda hastalıkların sebepleri ve seyrine dair gelişmeleri de takip etmiştir. Örneğin, koleranın keklikler arasında yayıldığı ve bilim insanlarının deve kuşu ve kartallara keklik eti yedirerek bu hastalığın geçişini test ettiğine varan haberler yapılmıştır.¹⁵ Yine vebanın şifasına dair Hintli tabiplerin bir önerisine de yer verilmiştir. Buna göre Doğu toplumlarında eskiden beri vebaya karşı zeytinyağı kullanılmaktaydı. Hatta Hindistan ve Mısır'da veba ortaya çıktığında zeytinyağı tüccarının bu hastalığa tutulmadığı bildirilmiştir. Bu yüzden oradaki tabipler, insanların vücutlarını zeytinyağıyla yıkamasını önermiştir. Bu önerilerini güçlendirmek için de 1792'de Venedik gemilerinde bulunan üç kişinin vebaya yakalanması üzerine gemideki diğer kişilerin zeytinyağı kullanarak kurtulmaları örnek verilmiştir. Yine iddiaya göre Tunus'ta halk vebadan kırılırken zeytinyağı fabrikalarında çalışan işçiler hastalıktan etkilenmemiştir.¹⁶ Vebanın yayılmasının zeytinyağıyla önlenmesinin söz konusu olmadığı aşıkarsa da gazeteler benzer birçok habere yer vermekten imtina etmemiştir. Üstelik bu dönemlerde telgraf ve kısmen de telefon hariç tutulursa hem toplum hem de idareciler için yegâne iletişim aracı gazetelerdi. Bu yüzden gazetelerin önemi katbekat artmaktaydı. İslâmcı yayın organları salgın hastalıkların hızla yayılmasının sebeplerine ayrı bir yer vermiştir. Bu sebeplerin başında ise hijyen kurallarına uyulmaması gelmekteydi. Örneğin, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiye'nin yayın organı olan *Beyanülhak*'ta taharetin önemine dikkat çekilmiştir. Gazete tahareti Müslümanlara mahsus olan “gerçek taharet” şeklinde kavramsallaştırmıştır. Zira Avrupalıların tahareti bir aldatmacadan ibaretti. Gazetenin tabiriyle Avrupalılar sokaklarını pek güzel temizler, vücutlarını, ellerinin içini zahiren temiz gösterirler fakat hakikatte temizliğe uymazlardı. Çünkü onların hijyen anlayışı sadece güzel giyinmek ve umuma görünecek yerlerini temiz tutmaktan ibaretti. Avrupalıların evlerinin içine hatta yatak odasına kadar ayakkabıyla girmeleri bu toplumda temizliğin olmamasına delaletti. Dolayısıyla gazeteye göre o zamanlarda hiçbir millete İslamiyet'te emir ve tavsiye edilen temizlik yoktu. Fakat her ne kadar kişisel hijyene özen gösterilse de İslam kentlerinde beledi temizliğe dikkat edilmemekteydi. Bu da hastalıkların yayılmasında etkili olmaktadır.¹⁷

Hastalıkların yayılma şekli ve sebeplerinin izah edildiği gazetelerde karantinanın önemine özellikle yer verilmiştir. Fakat karantina usulü, her ne kadar gerekli olsa da usulün yaygınlaştırılma süreci devlet adına kolay olmamıştır. İlk kez modern karantina uygulamasına geçildiğinde kolera hastalığı gündemdeydi. Bu yüzden koleradan korunmak için uygulanması gereken usulleri içeren ve Hekimbaşı Mus-

¹⁴ “Kolera Hakkında Tedabir”, *Beyanülhak* 4/79 (22 N 1328/27 Eylül 1910), 1527-1528.

¹⁵ “Kekliklerde Kolera”, *Maarif* 3/57 (18 M 1310/12 Ağustos 1892), 77.

¹⁶ “Vebaya Karşı Bir İlaç”, *Mecmua-i Edebiye* 22 (6 B 1317/10 Kasım 1899), 3.

¹⁷ M. Safvet, “Din-i Mübin İslam ve Kolera”, *Beyanülhak* 4/85 (12 Za 1328/15 Kasım 1910), 1610-1618.

tafa Behcet Efendi tarafından kaleme alınan risale ücretsiz dağıtılmıştır. Benzer şekilde Cezayirli Hamdan Efendi karantinanın haram olmadığına dair bir risale yazmış ve Takvim-i Vekayi gazetesinde de karantinanın faydaları anlatılmıştır.¹⁸ Dolayısıyla toplumun bir kesimi tarafından karantinanın benimsenmesi zaman almıştır. Karantinanın ölülerin incelenme ve gömülme işlemlerini de kapsamasından dolayı, Müslümanların bir kısmı karantinayı “Frenk adeti” şeklinde addederek buna karşı çıkmışlardır. Bu yüzden karantinanın şeriata uygunluğu tartışılmış ve Şeyhülislam tarafından usulün uygunluğuna dair çıkarılan fetva, devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi’de yayımlanmıştır. Halkın karantina usulünü benimsemeye zorluk çekmesinin bir sebebi de sıhhi dairelerde gayrimüslimlerin çalışmasıdır. Örneğin, kadın ölülerin mahrem yerlerine gayrimüslim tabiplerle bakılması ve ölülerin kireçle gömülmesinden dolayı Amasya’da ulemanın bir kısmı halkı tahrik ederek olayların çıkmasına bile sebep olmuştur. Her ne kadar karantinaya uymayanlar olsa da devlet, bu işi sıkı bir şekilde denetlemeye çalışmış ve karantina kurallarını ihlal edenleri kolluk kuvvetleri yardımıyla kontrol altında tutmaya özen göstermiştir.¹⁹

Halkın karantina uygulamasını kabullenmede zorluk çektiği bir diğer örnek de Arnavut nüfusun yoğun şekilde yaşadığı ve günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Epir bölgesiyle ilgilidir. İddiaya göre veba yayıldığında bir tarikat derviş hastalığa dair son derece teslimiyetçi bir profil çizerek taunun ezelden beri Allah’tan geldiğini ve cennetin kapısını araladığını ve dolayısıyla Frenkler gibi karantina demirleri arkasına sığınmayacakları şeklinde propaganda yapmıştı.²⁰ Bu örneklerden hareketle Osmanlı toplumuna atfedilen kadercilik anlayışıyla halkın bir kısmının bireysel temizliğe değer vermemesinin bir sonucu olarak hastalıkların yayılımının kolaylaştığına dair yorumlar mevcuttur. Karantinanın ne kadar mühim olduğu ise özellikle 1892-1895 yıllarındaki kolera salgını esnasında Rumeli’de alınan önlemlerle yetkililerce anlaşılmıştı.²¹ Burada dikkat edilmesi gereken husus, dönemin modern sağlık uygulamalarına topyekûn bir karşı çıkışın olmadığıdır. Yani toplumun belli bir kesimince yenilikleri benimsemek zaman almıştır. Nitekim Osmanlı toplumunda sadece sağlık alanında değil askeri, siyasi, ekonomik gibi birçok alanda yeniliklerin yerleşmesi sancılı bir süreçten geçmiştir. Üstelik salt kaderci Türk ya da teslimiyetçi Osmanlı algısı, özellikle Avrupalı seyyahların Oryantalist güdüyle geliştirdikleri bir düşünceydi.²² Buna rağmen veba örneğinde olduğu gibi

¹⁸ Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/464.

¹⁹ Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 70-81.

²⁰ Daniel Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700-1850*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 152-153.

²¹ Mesut Ayar, “Osmanlı’nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 17 (2010), 28.

²² Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 121-122.

hastalıkların doğaüstüne mal edildiği ama zamanla doğal olana dönüştüğü de muhakkaktır. Böylece zamanla bir yandan hastalıklara ilahi bir atf yapılırken bir yandan da tanımlama ve tedbirlerin ön plana çıktığı tıbbileşme süreci yaşanmıştır.²³

II. Mahmud döneminde hayata geçirilen modern karantina uygulaması her salgınla birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde sıhhiye uzmanlarının yetersizliği ise Avusturya başta olmak üzere Avrupalılardan yararlanılmasını gerektirmiştir. 19. yüzyıl boyunca ihtiyaçlara göre kapsamı genişletilen karantina, 1883'e gelindiğinde *Ceraim-i Sıhhiye Kanunu* dahilinde güvenceye alınmıştır. Bu süreçte karantina kurallarını ihlal edenlere dair cezai hükümler belirlenmiştir.²⁴ Karantinaya karşı çıkılmasının sebepleri sadece yukarıda değinildiği üzere dini hassasiyetlerin istismarı değildi. Ticaretin sekteye uğraması da bu karşı çıkışta etkili olmuştur. Öyle ki insanlar işini gücünü kaybetme korkusuyla en ufak bir rahatsızlığını bile doktorlara iletmekten çekinmekteydi. Bu maksatla, Tearüf-i Müslimin, Avrupa'ya nazaran Osmanlı'daki karantina usulünün sıkı tutulmasını eleştirmiştir. Avrupa'da hastalar, hastane veya evlerindeki hususi odalarda tutulurken Osmanlı'da bu imkanlar daha kısıtlıydı. Bu yüzden hastaların olduğu evlerde yaşayan herkes karantinada tutulurdu. Osmanlı menfaatine ters olduğu iddia edilen uygulama kapsamında, hacıların İstanbul'a uğramadan yollarına devam etmeye mecbur edilmeleri de eleştirilmekteydi. Hesaplara göre on-on beş bin hacının geçiş noktası olan İstanbul'da her hacı beş lira harcasa kente yaklaşık 75.000 lira katkıları sağlanmış olurdu. Fakat bunlar düşünülmediği gibi "haydi kordon haydi karantina" denilerek Müslümanlar korkutulmaktaydı.²⁵ Bu düşünceleri savunan Abdürreşid İbrahim'e göre karantinayla Osmanlı ekonomisi hedef alınmıştı. İddiaya göre doktorlar herhangi bir hastalığı kolera olarak nitelendirmekten çekinmediği gibi doktorlara yardımcı olan hafiyeler de vardı. Bu hafiyeler, herhangi bir yerde hastalık olduğunu öğrendiğinde derhal kolluk kuvvetleri ve doktorları bilgilendirmekteydi. Hatta iddialar biraz daha ileri taşınmış ve yerli esnafı zor duruma koymak isteyen yabancı tüccarın doktorlara para verdiği dahi aktarılmıştır. Avrupa ve Rusya'daki gemilerin dezenfekte edilmediğine dair söylentiler ise bu yazarlarca koleranın olmadığına işaret sayılmıştır.²⁶

Karantinanın belli bir kesime has olduğu düşüncesi hacılarda da mevcuttu. Bu yüzden hacılar da karantinaya alınmaktan şikayetçi olmuşlardır.²⁷ Hicaz ve Irak'taki Hintli hacıların gazetelere yansıyan şikâyetlerinden biri ekmek ve suyun kendilerine fahiş fiyatlarla satıldığına dairdi. Gazetelerde Hintli hacılara Osmanlı memurla-

²³ Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 260.

²⁴ Gülden Sarıyıldız, "Karantina", 464.

²⁵ Abdürreşid İbrahim, "Kolera Neden Tevessü Eder?", *Tearüf-i Müslimin* 23 (22 Za 1328/25 Kasım 1910), 364-365.

²⁶ Abdürreşid İbrahim, "Kolera Var mı?", *Tearüf-i Müslimin* 25 (5 Z 1328/8 Aralık 1910), 2.

²⁷ Abdürreşid İbrahim, "Devr-i Alem", *Sırât-ı Müstakim* 3/78 (21 S 1328/3 Mart 1910), 418-420. Söz konusu yazı Beyanülhak Gazetesi'nden alıntılanarak yayımlanmıştır.

rının kolaylık sağlamadığı da belirtilmiştir. Gazetelerde karantina esnasında ihtimal dahilinde Yahudi ya da Hristiyan bir doktorun hacıların yanında şarap içmesi durumunda olayın mahiyetinin nereye gidebileceği dahi tartışılmıştır. Bu yüzden pek mutaassıp olan Hintli Müslümanlar için ibadetini düzenli yapan Müslüman bir doktorun görevlendirilmesi elzem görülmüştür.²⁸ Sebilürreşad ise karantinanın sadece hacılara mahsus tutulduğu düşüncesiyle İngilizlere hizmet etmekle itham ettiği el-Ehram Gazetesi'ni suçlamıştır. Zira el-Ehram Gazetesi, 1901'de Mısır'da yayılan koleranın müsebbiplerini karantina şartlarını ihlal ederek karantinadan Hicaz hurmasıyla zemzem suyu kaçıranlar olarak işaret etmiştir. Sebilürreşad, hastalığın salt hacılarınla ilişkilendirilmesini doğru bulmayarak muhtemel yayılma sahalarının Rusya veya Mançurya olabileceğini aktarmıştır. Gazetenin ısrarla üzerinde durduğu bir husus ise fenne ve ilme karşı olmadıkları ve gerçekten gerekirse hacıların karantinada tutulmasında sakınca görülmediği şeklindedir. Karşı çıkılan husus ise muamelenin sadece Müslümanlara mahsus olduğuna dair düşüncedir.²⁹ Her ne kadar hacılara dair olumlu bir profil çizilmişse de hacıların karantina uygulamasına uymadığı da bir gerçektir. Sadece 1845'te Aydın, Manisa, Amasya, Kastamonu, Taşköprü ve civar yerlerden 2.500 kadar hacı, Edirne'deki karantinaya girmeden bir şekilde memleketlerine gitmişlerdir. Durum fark edildiğinde karantınayı ihlal edenlerin tutuklanmasına varan emirler verilmişti.³⁰ Kolera salgınının Hicaz'dan türeyip Akdeniz yoluyla Avrupa'ya geçtiği inancının Avrupa kamuoyu ve devletlerinde mevcut olması ise hacılarınla ilgili tedbirlere bu devletlerin de müdahale etmesine varan sonuçlar doğurmuştur.³¹

2. İSLAMCI BASINDA SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELEDE HADİS ve DUALARIN ÖNEMİNE DAİR DEĞERLENDİRMELER

Sürelî yayınların karantinaya dair bazı şüpheleri olsa da genel kanaat karantinanın gerekliliği yönündeydi. Bu yüzden birçok yazıda karantinanın İslam'ın bir gereği olduğu mesajı topluma verilmiştir. Hatta hastalık bulaşmış memleketlerden hareket eden yolcuların kim olursa olsun en az bir defa karantinaya alınması vacip derecesinde görülmüştür.³² Bu gerekliliğin referansı ise hadisler ve dini rivayetlerdir. Her şeyden evvel temizliğin İslamiyet'in bir gereği olduğu bu yayınlarda vurgulanmıştır. Salgınlardan korunma hususunda yapılan yanlışlar ise hastalıklara dair dinin önerdiği hususların gerektiği şekilde anlaşılmasına bağlanmaktaydı. Bu çerçevede M. Safvet'in deymiyle bir hatibin Cuma hutbesinde aktardığı bilgilerin en

²⁸ S. M. Tevfik, "Muvaffakiyat-ı Osmaniyyenin Hindistan'daki İnikasatı: Hicaz Ahvalinden Hindistan Huccacının Şikayati", *Sebilürreşad* 10/260 (2 L 1331/4 Eylül 1913), 420.

²⁹ H.S. "Karantina Yalnız Hacılara mı?", *Sebilürreşad* 11/273 (5 M 1332/4 Aralık 1913), 199-200.

³⁰ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler*, 79.

³¹ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005), 140-141.

³² "Hacı Babalar Odesa'da: Asıl Zalim Cehalettir-Deha Bir Hatıra", *Sırât-ı Müstakim* 7/159 (28 N 1329/21 Eylül 1911), 41-42.

meşhur gazeteden daha etkili şekilde yayıldığı o günlerde hutbelerin toplumların adanillerinde okunmasının icap ettiğine dair görüşler de mevcuttu. Bu şekilde kole- ra gibi şiddetle yayılan hastalıklarla ilgili hadis ve rivayetlerin Türkçe aktarılmasının fayda sağlaması umulmaktaydı.³³ M. Safvet, insanların öteden beri bir takım batıl ve hak itikatların esiri olduğu düşüncesinden hareketle Arapça dini kitaplardan herkesin dini kaideleri anlayamayacağı kanaatine sahipti. M. Safvet'e göre, her şeyden daha çok özen gösterilen din, ahali tarafından "şuradan buradan" toplanan bilgilerle öğrenilmekteydi. Bu da salgın hastalıklar hususunda tabiplerin dikkate alınmamasına sebep olmaktaydı. Zira tabiplere uyulması, Allah'a karşı gelmekle eşdeğer görülmekteydi. Toplum arasında sıhhi kuralların ihmalinin adetten değil gerekli görülen bir husus olduğu düşüncesi hakimdi. Oysa Hz. Peygamber, (...) buyurmuşlardı. Yani, insanlara iki ilim lazımdır, biri insanların vücudunu hastalıklardan muhafazası için muhtaç olduğu tıp, diğeri de insanların dinini zevalden muhafazası için gerekli olan fıkıhtır. Hatta bu hadiste tıp ilminin fıkıhtan önce zikredilmesi bu ilme riayetin önemine işaret sayılmıştır. Buradan hareketle sıhhi kurallara uymayı sadece tabipler değil şeriatın sahibi Hz. Peygamberin de tavsiye ettiği vurgulanmıştır. Böylece M. Safvet, dinin hükümlerini amil olmak için o dinin meselelerine vakıf ulemanın söylediklerini kabul etme mecburiyetinin peygamberin tavsiye ettiği sıhhi kaideler için de zaruret olduğunu beyan etmiştir.³⁴ Çünkü Hz. Peygambere itaat ilahi emrin gereği olmanın yanı sıra insanlar açısından hem dünya hem de ahirete dönük faydalar içermekteydi.³⁵ Nitekim Hz. Peygamber döneminde hastalıklara karşı karantina dahil bir takım şifa yöntemlerinin uygulandığı da bilinmektedir.³⁶

Yayınlarda dikkat çekilen bir husus da doktorlara ve hastalığa olan bakış açısına dairdir. Öyle ki, toplumun bir kesimi doktorların bir şey bilmediğini iddia ederek onların sözlerine inanmamaktaydı. Bir kısmı ise mikropların asılsızlığına inanarak koleranın Allah tarafından gönderildiğine dair inançtan hareketle O'ndan gelen hiçbir şeyin önünde durulamayacağından sebeple alınan tedbirlerin bir faydasının olmayacağını düşünmekteydi. Dolayısıyla yine M. Safvet'e göre en başta zihinlerin mikrop konusunda açıklığa kavuşması gerekirdi ki, mikrobu inkâr etmek tıp kurallarını hiçe saymakla eşdeğerdi. Mikrobun varlığı ise peygamber döneminden bir örnekle izah edilmiştir. Buna göre peygamber "siz kapların ağzını kapayın, su tulumlarının ağzını bağlayın zira senede bir gece vardır ki o gece veba yayılır. O veba kapaksız kap, bağırsız tulum üzerinden geçerse onun içine girer. O sudan kim içerse

³³ Alim Can el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırât-ı Müstakim* 5/120 (20 Z 1326/22 Aralık 1910), 263-264.

³⁴ M. Safvet, "Din-i Mübin İslam ve Kolera", 1610-1618. Orijinal metinlerde (...) yerlerde açıklaması yapılan ayet ve hadislerin Arapçası yer almaktadır. Metin boyunca kullanılan bazı hadislerin kaynağının tespiti müstakil bir çalışma gerektirebilecek ölçüdedir. Hadis-şifa ilişkisi için bkz. Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye: "Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri"* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010).

³⁵ Mehmet Salmazem, "Kur'an'a Göre "Sınırsız İtaat" Problemi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 59 (2017), 181.

³⁶ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 208.

helak olur” şeklinde buyurmuştu. Bu da dinin mikrobu tanımladığı şeklinde yorumlanmıştır. Fakat Müslümanlar bunu görememiş, Avrupa bunu ispat ettikten sonra hadisin manası yeni yeni anlaşılmişti.³⁷ Buradan hareketle o dönemde toplumun bir kesimi tarafından hastalıklara dikkat edilmediği ve hastalıkların müsebbibi olan hususların Allah’a tevekkül edildiği sonucuna varmak mümkündür. Bu yanlış itikâd da hastalıklara karşı alınan tedbirlerin halk tarafından uygulanmasını zora sokan bir husustu.

Diğer yandan dönemin Osmanlı basınında “mikrop” kavramının kullanımı ve ne denli ele alındığına dair ayrı bir paragraf açmak icap ediyor. Süreli yayınlarda mikrobun nasıl keşfedildiği ve türlerine dair haber ya da makaleler yayımlanmıştır. Hatta mikroplar, hastalıkların türüne göre spesifik bir şekilde tanıtılmıştır. Örneğin, influenza mikrobunun sebepleri, yayılımı ve etkisi bunlardan biridir.³⁸ Yine kolera mikrobu da gazeteler vasıtasıyla tanıtılmıştır.³⁹ Bu türden yazılarda mikroplar, hastalıkların birincil sebebi şeklinde nitelendirilmiş ve mikropların su, hava ve yiyecek yoluyla bulaştığına özellikle dikkat çekilmiştir.⁴⁰ Bu gazetelerin haber kaynağı Fransa başta olmak üzere Avrupa yayınlarıydı. Bu yayınlardan alınan bilgiler doğrultusunda mikrop istatistikleri dahi paylaşılmıştır. Örneğin, Paris’teki hastane, park, gemi ve dağ gibi mekanlarda metreküp başına bulunan mikroplar hesaplanmış ve kamuoyuyla paylaşılmıştır.⁴¹ Fransız gazetelerinden hareketle paylaşılan başka bir haber ise gayet dikkat çekicidir. Buna göre, Amerika’da “buse aleyhinde” bir heyet kurulmuştu. İnsan ağzının en tehlikeli mikropları barındırması ve dimağın “mikrop ocağı” olması itibarıyla bu heyet, öpüşmenin yasaklanmasını savunmuştu. Zira mikrobun keşfinden sonra insanların hayatı topyekûn değişmiş ve buna gereklilik doğmuştu.⁴²

Mikroplarla ilgili literatüre dair haberler, okuyucuları en ince detaylara kadar bilgilendirme maksadı taşımıştır. Örneğin, verem mikropları tanıtılırken bu mikrobun kâğıt, tahta, her türlü ev eşyası ile bahçe, kır ve hatta çöl gibi insanların tasarrufunda olan her yerde bulunabileceği aktarılmıştır. Belli bir döneme kadar genel bir kanaat de trenlerin yüksek hızdan dolayı mikroplardan korunduğu yönündeydi. Fakat bu da son araştırmalar neticesinde yanlışlandığı için tren vagonları, tramvay, araba, vapur kamaraları, otel velhasıl her türlü mekânın temizliği hususunda oku-

³⁷ M. Safvet, “Din-i Mübin İslam ve Kolera”, 1610-1618. Hastalıklarla ilgili hadisler için ayrıca bkz. Salih Kesgin, “(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur” Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26 (2014), 83-120; Veli Atmaca, “Hadislerde Geçen Hastalık Adları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (2010), 25-67; Veli Atmaca, “Hadislerde Hastalık ve Sağlık Anlamında Kullanılan Genel Kavramlar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 83-105.

³⁸ “İnfluenza Mikrobu”, *Maarif* 2/28 (20 Şubat 1307/3 Mart 1892), 22-23.

³⁹ Şükrü Kâmil, “Kolera Mikropları”, *Maarif* 5/123 (21 Ca1311/30 Kasım 1893), 290-291.

⁴⁰ Şükrü Kâmil, “Mikrop İstilasına Karşı Tedabir-i Sıhhiye”, *Maarif* 2/35 (30 Mart 1308/11 Nisan 1892), 134.

⁴¹ “Mikrop İstatistiği”, *Maarif* 4/82 (29 B 1310/16 Şubat 1893), 90.

⁴² “Buse ile Mikrobun Sirayeti”, *Malumat* 6 (22 N 1311/29 Mart 1894), 46-47. Gazete, devamında mikropların “buse edebiyatının” şeklini dahi dönüştüreceğine de yer vermiştir.

yucular bilgilendirilmiş ve mutlaka bu mekanların dezenfekte edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴³ Dolayısıyla mikropların artık insan hayatının bir parçası haline geldiği gerçeği, reddedilemeyecek bir seviyedeydi. Bu yüzden her ne kadar yayınlarda mikroplar yararlı ve yararsız şeklinde tasnif edilse de “mikropsuz bir hayatın mümkün olup olmadığı” tartışılmış ve tehlikeli mikroplar bakımından hastalıklarla mücadelenin zorluğuna dikkat çekilmiştir.⁴⁴ Gazete yazarlarının deyimiyle insanlar, vücudu kemirip birçok hastalığa sebep olan mikroplardan yakın bir zamanda haberdar olmuştu. Artık “sınırlı zekasıyla kendini cihan hâkimi addeden zavallı insanlık” en büyük savaşıardan daha tehlikeli olan “görünmez orduların” tehdidi altındaydı. Böylece en müthiş hayvanları, en yırtıcı kaplanları, en güçlü aslanları ve en büyük gergedanları kontrolü altına alan insanlar, bu ufacak organizmaların saldırısından bir türlü korunamamıştı. İnsanların yüzyıllarca bu duruma karşı esas tepkisi ise kader ve tevekküle sığınmaktan öteye geçmemişti. Bir zamanlar dünyayı titreten hükümdarlar bile bu organizmaların müthiş hücumlarına karşı kendilerini savunamamıştı. Tüm yıkıcı etkisine rağmen 17. yüzyılda mikroskopun keşfi hastalıklara bakış açısını kökten değiştirmişti. Mikroskopun tıp ilmine yaptığı katkı “yeni bir dünyadan haberdar olunması” şeklinde tarif edilmiştir. Dolayısıyla mikroplar yani “mahlukat-ı acibe” çıplak gözle görülemezse bile artık tespit edilebilmekteydi.⁴⁵

Sürelî yayınlara göre hastalıklar artık daha kolay tespit edilebildiği için topluma bazı görevler düşmekteydi. Bu görevlerin yerine getirilmesinde şüpheye yer bırakılmaması içinse din referans noktası olmuştur. İncelenen yayınlarda en çok yer verilen hadis ya da dini rivayetler vebalı yerden uzak durulmasına dairdir. Buna göre Hz. Peygamber “siz bir memlekette taun olduğunu iştirseniz o memlekete girmeyiniz ve eğer içinde bulunduğunuz memlekette taun varsa o memleketten çıkmayınız” buyurmuştu. Bu da karantinanın ne denli mühim olduğuna işaretli. Benzer şekilde “cüzzam illetine yakalananlardan aslandan kaçtığı gibi kaç” şeklindeki bir hadisle hastalık bölgesinden uzak durulması emredilmişti. Bir başka hadis ise hastalığın yayılmasının önüne geçmekle ilgili olup “devesi hastalıklı olanlar develerini sağlıklı develerin yanına götürmesin” şeklindeydi. Bu hadislerden hareketle

⁴³ “Verem Mikroplarının Bulunduğu Mahaller”, *Maarif* 6/143 (7 S1312/10 Ağustos 1894), 133.

⁴⁴ “Mikropsuz Bir Hayat Kabil Midir?”, *Mutalaa* 40 (2 Z 1314/4 Mayıs 1897), 4.

⁴⁵ M. Şemseddin, “Hıfzısihaya Dair: Mikropların Keşfi, Mikropların Eşkali, Bünyeleri, Hareketleri”, *Sebilürreşad* 2-9/31-213 (22 L 1330/4 Ekim 1912), 82-83. Makalenin içeriği mikropların türü, şekli ve etkisi gibi geniş bilgiler içermektedir. Kısım sadeleştirilmiş hali şu şekildedir: 17. yüzyılın başlarında icat edilen mikroskop hastalıklara karşı bakış açımızı kökten değiştirmiştir. Bu alet sayesinde fen bilimcileri yeni bir dünyadan haberdar olmuştur. Hollandalı Leeuwenhoek 1676 senesinde mikroskopla bazı otları incelerken içlerinde bir takım küçük canlı organizmalar olduğunu fark etmiştir. Bu buluşlar dünya tıp tarihini değiştirmiştir. Daha sonra ise meşhur Pasteur ile bu keşifler yeni bir aşamaya taşındı. O günden itibaren kötü hastalıkların sebebinin mikrop olduğu anlaşıldı. Bacille ve bactérie isimleriyle anılan bu organizmalar çıplak gözle görülmeyip ancak mikroskopla fark edilebilmiştir. Sedillo isimli kişi tarafından da bunların genel ismi “mikrop” olarak anılmıştır. Bakteriler, hayvan ve insanlar için en tehlikeli hastalıklara sebep olur. Bakteriler, mantarlar gibi organizma veya canlı hayvan bedenlerinde yaşarlar. Organizmalarda yaşayanlar saprophyte, hayvan bedenlerinde yaşayanlar ise parasite olarak bilinir. Mikroplar, suda, havada, zeminde velhasıl her yerde bulunur. Mikroskop sayesinde bu “mahlukat-ı acibenin” varlığından haberdar oluyoruz.

tabiplerin salgın diye addettiği hastalıklardan kaçarcasına korunmak İslamiyet'e mugayir olmayan bir davranış olarak nitelendirilmiştir.⁴⁶ Böylece Müslümanlar arasında salt kaderci anlayışın yanı sıra tedbir almaya yönelik bir tutumun varlığını da göz ardı etmemek gerekir. Kaderci anlayış, henüz mikropların mahiyeti ve tesirlerinin bilinmediği bir dönemde insanların teselli bulmasını sağlayacak bir husustu. Mikroplar dahil görülen ve görülmeyen her türlü vaka, Allah'ın yaratması veya izni ile meydana geldiği düşüncesinden hareketle teslimiyet veya teselli hastaya ruhsal bir destek sağlamaktaydı. Bir yandan da İslam'da Allah'ın kaza ve kaderine iman gereği olarak hastalık ve belalara sabretmek sevaplı bir davranış olarak addedilirdi. Böylece hastalık ve musibetler, geçmiş hatalar için kefarete niteliğinde görülmekteydi.⁴⁷ Örneğin, Buharî, tauna yakalanmış birinin başına Allah'ın yazdıklarından başka bir şeyin gelmeyeceğine inanarak yerini terk etmemesi durumunda kendisine şehit sevabı verileceğini aktarmaktadır.⁴⁸ Eski Ahit'te de yer verilen veba, Hz. Musa ile firavunun mücadelesinde Mısırlıların uğradığı bir bela olması hasebiyle eski zamanlardan beri doğruluktan ve gerçekten sapmanın insanlara bir cezası olarak telakki edilmiştir. Fakat veba Müslümanlıkta Allah'ın bir lütfu olarak görülür ve şehadetin yolu sayılırdı.⁴⁹ Burada dikkat edilmesi gereken husus vebalı kişinin şehit sayılmasında "gerçek bir mümin" olma vasfını taşımasının gerekliliğidir. Bir yandan da self-karantina şeklinde nitelendirilebilecek olan hastalığı başka yere taşımama sorumluluğu dahilinde hayatını kaybedenler için manevi bir dayanak gösterilmiştir. İ'tisam Mecmuası'nda benzer hadisler üzerinden hastalıklara bakış açısı yorumlanmıştır. Tahir el-Mevlevî'nin "Cahiliyet Devrinde Ne Gibi İlimler Vardı?" başlıklı yazı dizisinin bir bölümünde A'raf suresinin 31. ayetine vurgu yapılarak aşağıdaki ibarelere yer verilmiştir.

Şeriat, insanlara emreder (...) yani "yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz." Böylece tıbbın gayesi olan sıhhatin esasını öğretir. Müslümanlara abdest ve gusül ile nezafeti, beş vakit namaz ile riyazet-i bedeni, ramazan orucu ile senede bir ay olsun midenin dinlendirilmesini, hac seferiyle de tebdil-i hava edilmesini öğretti. Ehl-i imanı müskirat (içki) kullanmaktan men ile da'ul-kuvla (kolinerji) uğramaktan ve domuz eti yemekten nehiyy (yasaklama) ile "trişin" illetine tutulmaktan kurtardı. Nebi-i şefik efendimiz, hastaların ıyadetine (ziyaret) gider, hallerini, hatırlarını sorup (...) der ve ağaçların yaprakları döküldüğü gibi hastaların günahları da döküleceğini söylemekle marazayı tesliye (teselli) ederdi. Hasta, tedaviden ziyade tesliyete muhtaç ise vücudunu mesh ile (...) diye dua eder, alelekser mu'avvizeteyn surelerini (Felak ve Nâs) okuyup üfler ve abdest aldığı sudan maraziye içirdi. İlaçla tedavisi lazım gelirse hastalığın nev'ine ve derecesine göre o vakit malum

⁴⁶ M. Safvet, "Din-i Mübin İslam ve Kolerâ", 1610-1618. Cüzzamla ilgili bir diğer hadis ise "cüzzamla ile aranızda bir mızrak boyu mesafe olduğu halde koşunuz" şeklinde olup ayrıca Hz. Peygamber'in bir kabile namına biata gelen bir cüzzamlının elini sıkmadığı da rivayet edilmektedir. Bkz. Asaf Ataseven, "Bir Hadisin Düşündürdükleri, Veba Hastalığı ve Karantina", *İslam Medeniyeti* 4 (1967), 37-38.

⁴⁷ Veli Atmaca, "Hadislerde Hastalık ve Sağlık Anlamında Kullanılan Genel Kavramlar", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 100.

⁴⁸ Nühket Varlık, "Taun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/175. Hastalık-şehitlik ilişkisi için ayrıca bkz. Rahmi Yaran, "Şehitlik ve İlgili Fıkhî Hükümler", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012), 211-220.

⁴⁹ Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 157.

ve nafi olan dualardan birini salık verir, maraz ehemmiyetli ise hastanın hekime gösterilmesini tavsiye eylerdi. Nitekim hacetü'l-veda esnasında hastalanmış olan Sa'd bin Ebû Vakkas için tabip Haris bin Kelede'nin çağrılmasını emr eylemiş ve Haris'e hitaben (...) yani "Sa'd'ı müptela olduğu hastalıktan tedavi et" buyurmuştu da kendisi ilaç tavsiye etmemişti. Çünkü zat-ı akdes-i peygamberi tabib-i müdavi değildi, mamafih bugün mu'ta olan sirayet-i marazdan terakki ve karantina usullerinin esasını vaz' eylemiş ve şu hadislerin ahkâmına riayeti ümmet-i merhumeye emr buyurmuştu: (...) yani "arslandan kaçtığı gibi cüzzamlıdan da kaç". (...) yani "hastalıklı bir adamı sahihi'l-vücut (sağlıklı) birinin yanına getirmeyiniz". (...) yani "bir yerde taun olduğunu işitirseniz oraya girmeyiniz, bulunduğunuz yerde zuhur ederse oradan çıkmayınız."⁵⁰

Dolayısıyla verilen örneklerden anlaşıldığı itibarıyla dualar, hastaların motivasyonunu diri tutmak amacıyla okunmuştur. Nitekim, Hz. Peygamber ve hiçbir sahabe dua ettikleri hastaların ecelini uzatmak veya takdir-i ilahiye müdahale etmek gibi bir amaç gütmemişlerdir. Ayrıca duanın mutlaka şifa vereceğine dair inançla da hareket etmemişlerdir.⁵¹ Diğer yandan karantinanın ne denli mühim olduğu muhtelif yayın organlarında sıkça dile getirilmiştir. Örneğin, 1882'de yayılan koleradan Mekteb-i Mülkiye öğrencilerinin muhafaza edilmesinin formülü mektebin dış dünyadan izole edilmesi şeklinde açıklanmıştır. Cinsel münasebet, aşırı alkol tüketimi, vücudun yoğun hareketliliği, balo, tiyatro ve konferans gibi etkinlikler ile gece dışarıda gezmenin tetiklediği koleradan korunmanın yolu devletin aldığı tedbirlere riayet etmekten geçmekteydi. Bu yüzden devletin yanında topluma da vazife düşmekteydi. Bu da tabiplerin halkı bilgilendirmesi, bireysel temizlik ve özellikle risk altındaki ihtiyarların dikkat etmesiyle mümkündü. Dikkat edilmesi gereken bir başka husus ise ahalinin hastalıklar konusunda galeyana gelmesinin önünün alınmasıydı.⁵² Kurallara ferdi ve içtimai riayet mühimdi. Zira kolera ve veba gibi salgınlardan dolayı Batı'dan daha çok Doğu'nun, Avrupa'dan daha çok Asya'nın tahribata uğramasının sebeplerinden biri Batı'nın sıhhi kurallara uyması Doğu'nun ise bu kurallara kayıtsız kalmasıydı.⁵³ Bu düşüncelere göre beden sağlığı olmayan birinin mükellef olduğu dini kaideleri yerine getirmesi de eksik kalacağından genel sıhhat kurallarına uyulması sürekli temenni edilmiştir.⁵⁴ Hz. Peygamber'e ait rivayetlerle pekiştirilen genel hijyen kurallarına dair örnekler bazen spesifik şekilde de paylaşılmıştır. Bunlardan biri de Ali Rıza'nın dış temizliğine dair kaleme aldığı *İslamiyet'te Temizlik* başlıklı yazı dizisidir. Ali Rıza, Hz. Peygamber'i referans göstererek ağız ve dış sağlığının korunmasının hastalıkların önlenmesinde oynadığı role dikkat çekmiştir.⁵⁵

⁵⁰ Tahir el-Mevlevi, "Cahiliyet Devrinde Ne Gibi İlimler Vardı?", *İ'tisam* 35 (2 Za 1337/30 Temmuz 1919), 342-344.

⁵¹ Veli Atmaca, *Hadislerde Rukye: "Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri"*, 53.

⁵² Şükrü Kâmil, "Kolera Hakkında Tedabir-i Sıhhiye", *Maarif* 3/53 (21 Z 1309/17 Temmuz 1892), 5-10.

⁵³ M. Şemseddin, "Fenniyyat: Hıfzı sıhha Dair", *Sebilürreşad* 8/205 (25 Ş 1330/9 Ağustos 1912), 436-437.

⁵⁴ Ahmed Şirani, "Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa", *Beyanülhak* 5/128 (25 N 1329/19 Eylül 1911), 2317-2319.

⁵⁵ Ali Rıza, "İslamiyet'te Temizlik: I", *İ'tisam* 59 (23 R 1338/15 Ocak 1920), 734-735; Ali Rıza, "İslamiyet'te Temizlik: II", *İ'tisam* 62 (14 C 1338/4 Şubat 1920), 780-781.

Hadislere birçok yayında yer verilmekle birlikte İslam dünyasının Adem'den beri veba gibi hastalıklarla karşılaştığına dair düşünce vurgulanmıştır. Bir yandan da İbn-i Sina'dan referansla yeme ve içmeye dikkat edilerek toplu yerlerden uzak durulması ve dinlenmenin önemine de dikkat çekilmiştir.⁵⁶ Nitekim İbn-i Sina'nın Doğu ve Batı toplumlarına kazandırdığı literatür uzun yıllar Müslümanların tıp alanındaki ana kaynaklarını oluşturmuştu.⁵⁷ Gazetelerde hastalıklara dair Hz. Ömer'e dayandırılan rivayet de örnek gösterilmiştir. Buna göre Hz. Ömer Şam'a doğru giderken veba hastalığı yayılmıştı. Hz. Ömer, yanındakilere konuyla ilgili danışmış ve nihayetinde geri dönmeyi doğru bulmuştu. Bu rivayet, süreli yayınlarca karantinanın ne kadar mühim olduğuna delil gösterilmiştir.⁵⁸ Mehmed Akif (Ersoy), bu rivayete "Fatih Kürsüsünde" yer vermiş ve bunu Sebilürreşad'da yayımlamıştır.⁵⁹ Rivayetin başka tarikleri de mevcut olup ana teması hastalık olan yerden uzak kalınmasına dairdir.⁶⁰

Sırât-ı Müstakîm, hastalıkların yayılmasına engel olamamanın sebeplerinden birini ilimden yararlanma yerine cehalete saplanmayla izah etmiştir.⁶¹ Mecmuaya okuyucular tarafından gönderilip Mehmed Akif tarafından değerlendirilen bir mektup bu hususta dikkat çekicidir. Mektupta eski dönemlerde uygulanan "dindârâne" bir usul hatırlatılmıştır. Buna göre herhangi bir hastalığın yayılması durumunda parayla hafızlar tutularak bunlar memleketin birçok yerine gönderilmekteydi. Bu usulün neden terk edildiğinden sitem edilmiş ve Sırât-ı Müstakîm vasıtasıyla yeniden bu usule dönülmesi için çağrı yapılması rica edilmiştir. Mehmed Akif ise bu usulün kesinlikle "dindârâne" bir davranış olmadığını savunmuştur. Akif'e göre eski hükümet, kastedilen II. Abdülhamid devridir, sıhhi tedbirler dışında başka hiçbir uygulamanın hastalıkları önleyemeyeceğinin farkındaydı. Akif'e göre Yıldız'da yüksek sesle tilavet edilen Buharîler hastalığı def etmek için değil halkın dini hislerini okşayarak onları teskin etmek içindi. Zira padişah kendi sarayında en sıkı sıhhi tedbirleri almaktan kaçınmamaktaydı. Akif, bulaşıcı olsun olmasın hastalıklardan korunmanın yegâne yolunun tıbbı önem vermekten geçtiğini savunmuştur. Peygamberin "Cenab-ı Hak hiçbir hastalık vermemiştir ki devasını da vermiş olmasın. O halde o devayı aramalısınız" sözlerini referans gösteren Akif, bu devanın dua kitaplarında aranmasına delalet eden hiçbir işaretin olmadığını da savunmuştur. Dolayısıyla dinde tedavi "okumak ve üfleme" değil ilmin öğretilerini benimsemekle mümkündü. Çünkü Akif'e göre Kur'an-ı Kerim, hastalara, ölü-

⁵⁶ Demircizade Ali Rıza, "Veba ve Taun", *İtisam* 55 (24 Ra 1338/17 Aralık 1919), 669-670.

⁵⁷ Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 154.

⁵⁸ Demircizade Ali Rıza, "Veba ve Taun", 669-670.

⁵⁹ Mehmed Akif, "Fatih Kürsüsünde", *Sebilürreşad* 12/287 (14 R 1332/12 Mart 1914), 1.

⁶⁰ Veli Atmaca, "Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî'nin İnanç Boyutu Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 41.

⁶¹ Mehmed Sahib, "Makam-ı Meşihat-ı İslamiye'den Bi'l-umum Naib ve Müftülerle Kafe-i Bilad-ı İslamiye Ulema ve Meşayih-i Kiramına Hitaben Tastir ve İrsal Kılınan Beyannamedir", *Sırât-ı Müstakîm* 2/51 (10 Ş 1327/26 Ağustos 1909), 385-387.

lere okumak için inmemiştir ve Kur'an'daki şifa "cahillerin" anladığı gibi değildi. Bu düşüncelerden hareketle Akif bir de örnek vermiştir. Buna göre uyuz hastalığına tutulan develeri için Hz. Ali'den dua isteyen Arap bir adama Hz. Ali'nin verdiği cevap "en etkili duaların katran kadar tesirli olamayacağı" yönündeydi. Bu yüzden Akif, dini ve dinin kaidelerini ancak iyi anlayıp yorumlamakla cehaletin ve hastalıkların üstesinden gelinebileceğini savunmuştur.⁶² Mevzubahis "dindârâne" usul aslında İslam'da hastalıklara karşı alınan manevi bir önlemdi. Örneğin, 1865'te Osmanlı'da kolera yayıldığında Ayasofya Camii'nde mümtaz bir kişi tarafından yetmiş bin Salavat-ı Tüncina okunması sağlanmış ve hastalığın sonlanması için Allah'a yakarılmıştır. Hükümetin aldığı sıhhi tedbirlere destek olması itibarıyla önem atfedilen bu manevi destekte emeği geçenler takdire şayan bulunmuştur.⁶³ Söz konusu Salavat-ı Tüncina ya da Salat-ı Münciye duası namazlarda okunup kötülüklerin def edilmesine dair temenniler içermektedir. Buhârî hatimleri ise kıtlık, düşman istilası, salgın hastalıklar ve zor zamanlarda maddi ve manevi sıkıntılardan kurtulmak için öteden beri Osmanlılarda okunmaktaydı.⁶⁴

Mehmed Akif'in dua ve tıp ilmi ilişkisine bakış açısı bize bazı fikirler sunmaktadır. Birincisi bilindiği üzere dua ve hadisler Müslümanların öğretisinin birer parçasıdır. Fakat bunlar, usulüne göre yorumlanmalı ve günlük hayata uyarlanmalıydı. Diğeri ise modern tıbbın avantajlarından yararlanılmasına dair yapılan ısrardır. Bu ısrar, 19. yüzyıla kadar İslam alimlerini etkisinde bırakan, tıbbın veba gibi hastalıklarda çaresiz kaldığını ve hastalıkla ancak Kur'an ve gelenekle güçlenen ibadetle üstesinden gelinebileceğini düşünen İbn-i Hacer gibi bilginlerin⁶⁵ söz konusu düşüncelerinin etkisinin kırılmasının bir neticesidir. Osmanlı arşivlerinde yapılan taramada ise veba başta olmak üzere birçok hastalığa deva olduğu belirtilen birkaç duaya ulaşılmıştır. Buhârî'den alınan bu dualardan birinin içeriği "Allah ne güzel diledi ki hayrı Allah'tan başka kimse sürdüremez, Allah ne güzel diledi ki Allah'tan başka kimse şerri def edemez. Allah ne güzel diledi ki size verilen nimetlerin hepsi Allah'tandır" şeklindedir. Aynı vesikada yer alan bir diğer dua ise daha çok Şiiilere hitap eder niteliktedir. Duanın içeriği "benim için veba ateşini söndüren beş şey vardır, bunlar el-Mustafa, el-Mürteza, onun iki oğlu ve Fatima-tüz-Zehra'dır" şeklindedir. Burada zikredilenler sırasıyla Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve Hasan ile Hz. Fatima'dır. Bu dualardan ilkinin sabah ve akşam namazlarında okunması ikincisinin ise kapıların üstüne asılması suretiyle hastalıkları def edeceği

⁶² Mehmed Akif, "Koleraya Dair", *Sırât-ı Müstakim* 5/115 (15 Za 1326/17 Kasım 1910), 114-115; Mehmed Akif'in söz konusu yazısı aynen *Beyanülhak Gazetesi*'nde de yayınlanmıştır. Bkz. Mehmed Akif, "Koleraya Dair", *Beyanülhak* 4/86 (19 Za 1328/22 Kasım 1910), 1626-1628.

⁶³ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, 223 (26 Ra 1282/19 Ağustos 1865), 889.

⁶⁴ Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 63.

⁶⁵ İbn-i Hacer'in söz konusu düşünceleri için bkz. Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 158-159.

belirtmiştir.⁶⁶ Yine taun dahil birçok hastalık ve felaketlerden korunmak için bir başka duada Allah'ın kudretine sığınmıştır.⁶⁷

Sürelî yayınlar, manevi desteğin öneminin farkında olarak modern tıbbın gereklerinden istifade edilmesi hususunda ısrarcı davranmıştır. Beyanülhak yazarlarından Ahmed Şirani, İslam dininin modern tıbbın önerdiği uyarıları kapsadığını belirterek maddi ve manevi her türlü tedbirin alınması gerektiğini savunmuştur. Manevi tedbirlerden kastı camilerde dini kitapların okunmasıdır. Yanı sıra tövbe ve istiğfar edilmesini de önermiştir. Maddi tedbirler ise genel temizlik kuralları ve doktorların tavsiyelerine riayettir.⁶⁸ Bu dönem İslamcılarının belirgin özelliklerinden biri muhalif olmalarına rağmen pozitivizm gibi 19. yüzyılın felsefe akımlarına da yönelmeleridir.⁶⁹ Bu çalışmanın örneklemini oluşturan yayınlarda, devrin maddi ve hakiki salgın hastalık isimleri toplumda rastlanılan kusurlar, suçlar ve ahlaki zaafaların yaygınlığı ve zararının şiddetini ifade için mecazen de kullanılmıştır. Örneğin, alkol tüketimine dair bir yazıda içkinin en vahim salgın hastalıktan daha tehlikeli olduğu vurgulanmıştır.⁷⁰ Yine Sırât-ı Müstakîm'in deyimiyile düşmanların "İslamiyet'in terakkiye manidir şeklinde saçtığı zehirler" temiz yürekli Müslüman evlatlarını manevi bir vebaya bulaştırmıştı.⁷¹ Mehmed Fahreddin ise Feminizmle ilgili yayımladığı yazısında "Garp, Şark'ın insanîyetine, maneviyatına ve İslamiyet'ine aşık! Şark da Garb'ın maddi medeniyetine, ruhsuz heykellerine, süslü bedenlerine, vebalı ahlakına, taunlu toplumuna meftun" sözlerine yer vermiştir.⁷² Benzer şekilde M. Fahreddin, nifakı taun ve vebadan daha tehlikeli bir şekilde ad detmiştir.⁷³ İsmail Hakkı ise İrlanda hukuk eserlerinde geçtiği belirtilen şu ibareleri kullanmıştır: "Eğer verilen şifahi sözler tutulmazsa dünyanın nizamı bozular. Üç durum dünyayı kaosa sürükler. Veba, umumi harp ve verilen söze riayetsizlik..."⁷⁴ Beyanülhak'ta ise Ahmed Şirani'nin koleraya dair makalesinde "hilkat-ı Adem'den beri iki anarşiden" birinin savaşlar diğerinin ise veba olduğu beyan edilmiştir. Hatta Şirani, medeni milletlerin sulhun sağlanmasından daha çok salgın hastalıkların çaresiyle ilgilenmesini önermiştir.⁷⁵ İ'tisam ise özellikle I. Dünya Savaşı sürecinde ve sonrasında yayılan frengi hastalığına atfen "vesikalı mikroplar" başlığı altında

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), No. 1212, Gömlek No. 10, 1.

⁶⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), No. 1064, Gömlek No. 81, 2.

⁶⁸ Ahmed Şirani, "Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa", 2317-2319.

⁶⁹ Müşerref Yardım, "Osmanlı İslamcılarını ve İslami Yenilikçileri: Yakınsama ve Ayrışma", *SUTAD* 40 (2016), 113-115.

⁷⁰ Beylerbeyli İbrahim, "İşret ve Müskiratın Vücuda Tesiri", *Sırât-ı Müstakîm* 3/67 (3 Z 1327/16 Aralık 1909), 231-232.

⁷¹ "Din-i İslam ve Ulûm ve Fünûn", *Sırât-ı Müstakîm* 3/74 (22 M 1328/3 Şubat 1910), 352.

⁷² Mehmed Fahreddin, "İçtimaiyat: Feministlerin Nazargah-ı İnsafına IV", *Sebilürreşad* 8/199 (12 B 1330/27 Haziran 1912), 316-318.

⁷³ Mehmed Fahreddin, "Tefsir-i Şerif", *Sebilürreşad* 9/212 (15 L 1330/26 Eylül 1912), 61-62.

⁷⁴ İsmail Hakkı, "Verilen Sözü Tutmak, Sıdk-ı Ahd, Sıdk-ı Va'd", *Sebilürreşad* 16/421-422 (13 N 1337/12 Haziran 1919), 40-43.

⁷⁵ Ahmed Şirani, "Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa", 2317-2319.

vesika verilerek Müslüman kadınların fuhuşa özendirildiğine dair eleştiride bulunmuştur. Buna göre İslam ahalisi, açlık, sefalet ve ihtikar ile can çekişirken “vesikalı mikropların” saçtığı frengi milletin bünyesini kemiriyordu. Emin Hâkî, imzasını taşıyan söz konusu makalede, salgın ve bulaşıcı hastalıklar dahil tüm musibet ve felaketlerin hepsinin dine lakayt olunmaktan türediği beyan edilmiştir. Emin Haki’ye göre din yavaş yavaş Osmanlı toplumu nazarında ismen olup cimen yok olan bir hal almıştı. Emin Hâkî, ayrıca İslam dinini ilerlemeye mâni addedenleri de eleştirmiş, dinin doğru yorumlanıp anlaşılmasıyla her türlü ilerlemenin mümkün olduğu mesajını da vermiştir.⁷⁶ Okuyucuların ve idarecilerin salgın hastalıkların tesirine dair bilgilendirilmesi içinse Avrupalı bir müelliften paylaşılan bir rivayet ise hastalığın şiddeti açısından son derece dikkat çekicidir. Bu rivayet aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

Vebalı kişi تنها bir odada inleyerek öldü. Ne bir dostu ne bir yakını ne pederi ne validesi yanına gitmezdi. Hastayı ne bir tabip tedavi eder ne bir rahip kutsardı. Papazlar dini vazifeyi ifaya cesaret edemezlerdi. Biçare çocuklar yattıkları musalla taşında, annelerini beyhude çağırırlardı. Yahut analar evladını görmek üzere beyhude talep ve temennide bulunurdu. Karı koca olanlar birbirlerini yardım için çağırıldığı halde bu çağrı cevap bulmazdı. Hiç kimsenin feryadına gidilmezdi. Sahralar veba kaçınlarıyla dolmuş, bu kaçaklardan vebaya tutulup da ölenlerin naaşları yollarda birbiri üzerine yığılmıştı. Cenazeleri papazsız götürülürdü. Evler vardı ki sakinleri bir günde bir veba darbesiyle kapanırdı, daha doğrusu meskenden mezarlığa dönüşürdü. Veba gittikçe şiddetini arttırdı. Çünkü gittikçe teneffüs edilen hava kötü kokmaya başlardı. Zira birçok naaş meydanda kalır, kimse defnine cesaret edemezdi. Herkes vefatının saat ve dakikasını bekler ve en aziz ve muhterem olan akraba ve evladını bile düşünmezdi.⁷⁷

Söz konusu rivayetin Ortaçağ Avrupa’sında yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira 1347’de Avrupa’da meydana gelen bir salgın sosyal, ekonomik ve politik neticeleri itibariyle oldukça ağır sonuçlanmıştır. Bu dönemde hastalığa çare bulmak bir yana hastalıktan dolayı dini mekanları terk edip kaçtıkları için rahiplere ve kiliseye olan güven sarsılmıştır.⁷⁸ Hastalığın dehşet verici tehlikeli boyutu ağıtlarda da yer edinmiştir. 1827/1828’e tarihlenen bir şiirde dünyaya bir ateş gibi düşen vebanın evleri viran ettiği, baba, ana, oğul, kız kim varsa bundan kurtulamadığı gibi hususlar içermektedir.⁷⁹

SONUÇ

Bu makale, 20. yüzyıla gelindiğinde İslamcılık ideolojisi etrafında konumlanan basına göre salgın hastalıkların daha çok modern tıp teknikleri dahilinde kontrol altına alınması gerektiğine dair söylemlerin tespitine dairdir. Küresel felaketlerde

⁷⁶ Emin Hâkî, “Vesikalı Mikroplar”, *İtisam* 44 (6 M 1338/1 Ekim 1919), 386-389.

⁷⁷ “Taun Hakkında Malumat-ı Tıbbiye ve Tarihiye”, *Mecmua-i Ebuziyya* 2/17 (15 C 1298/15 Mayıs 1881), 535-539.

⁷⁸ Kemal Özden-Mustafa Özmat, “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”, *İdeal Kent* 12 (2014), 84.

⁷⁹ Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, 149.

insan yönetimin ne denli zor olduğu aşıkardır. Bu zorluğun Osmanlı'ya yansıması ise halkın ve ulemanın bir kesiminin modern tıbbın simgesi haline gelen karantina usulüne çeşitli gerekçelerle karşı çıkması şeklinde tezahür etmiştir. İlk modern karantina uygulamasının şeyhülislamın fetvasıyla hayata geçirilmesi Osmanlı'da uygulanmaya çalışılan modern tıp tekniklerinin Osmanlı serüvenine dair profilini sergilemektedir. Yine de toplumun yüzyıllarca benimsediği gelenek ve öğretileri modern dönemin dönüştürücü etkisinden sıyrılamamıştır.

Toplumun bir kesiminin salgınlara karşı devletin aldığı önlemleri dikkate almaması hastalıkların yıkıcı etkisini arttırmıştır. Bu dönemde topluma yapılan başlıca uyarılar yeme-içme düzeni, genel temizlik kurallarına uyma, hastalıklı yerlerden kaçınma şeklindeydi. İslamcı yayın organları, salgın hastalıkları yakından takip etmiş ve dönemin tıp kaidelerinin toplum nazarında daha çok kabul görmesi için çabalamıştır. Bu çabalarında en çok referans gösterdikleri unsurlar ise hadisler, geleneksel dualar ve diğer dini rivayetlerdir. Hadis ile sahabenin söz ve fiillerinden oluşan rivayetler karantina, salgının kontrolü ve tabiplere riayet edilmeye yorulmuştur. Böylece dini hassasiyetleri ön planda olan toplumun salgınlardan korunması ve devletin işini kolaylaştırması sağlanmaya çalışılmıştır.

Sürelî yayınların karantina dahil dönemin modern tıp tekniklerinin kullanımına dair ısrarı Osmanlı'nın son dönemlerindeki pozitivist bakış açısının etkisi çerçevesinde de değerlendirmek mümkündür. Aslında bu çalışmaya mevzubahis olan yayın organları genel olarak Batı'nın örnek alınması hususuna mesafeli yaklaşmıştır. Fakat söz konusu halk sağlığı olunca Batı'nın "olumlu tarafları" benimsenmiş ve halkın istifadesi için çabalanmıştır. Bu noktada Mehmed Akif'in Sırât-ı Müstakîm'e gönderilen mektubu değerlendirme usulü bile İslamcı aydınların bakış açılarına yönelik tartışmalar bakımından fikir verici niteliktedir. Bu yayınların bir özelliği de hastalıklara karşı salt kaderci bir bakış açısının yerine tedbir almaya yönelik bir tutum içerisinde olmalarıdır. Bu husus günümüzde de hastalıkların etkisi ve tedbirlere dair yapılan bazı tartışmalar için ipucu verir niteliktedir. Başka bir deyişle salgın hastalıklara karşı tedbirlerde dinin maddi iyileştiriciliğinden öte manevi bir etkisi olduğu ve modern tıp olmadan bunun üstesinden gelinmesinin ne denli zor olduğu mesajının topluma verildiğini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Abdürreşid İbrahim. "Devr-i Alem". *Sırât-ı Müstakîm* 3/78 (21 S 1328/3 Mart 1910).
- Abdürreşid İbrahim. "Kolera Neden Tevessü Eder?". *Tearüf-i Müslimin* 23 (22 Za 1328/25 Kasım 1910).
- Abdürreşid İbrahim. "Kolera Var mı?". *Tearüf-i Müslimin* 25 (5 Z 1328/8 Aralık 1910).

- Ahmed Şirani. “Kolera Münasebetiyle Makale-i Mahsusa”. *Beyanülhak* 5/128 (25 N 1329/19 Eylül 1911).
- Ali Rıza. “İslamiyet’te Temizlik: I”. *İ’tisam* 59 (23 R 1338/15 Ocak 1920).
- Ali Rıza. “İslamiyet’te Temizlik: II”. *İ’tisam* 62 (14 C 1338/4 Şubat 1920).
- Alim Can el-İdrisî. “Hutbelere Dair”. *Sırât-ı Müstakîm* 5/120 (20 Z 1326/22 Aralık 1910).
- Altuntaş, Mustafa Celil. “Osmanlı ilim Geleneğinde Buhârîhânlık”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 63.
- Ataseven, Asaf. “Bir Hadisin Düşündürdükleri, Veba Hastalığı ve Karantina”, *İslam Medeniyeti* 4 (1967), 37-38.
- Atmaca, Veli. “Hadislerde Geçen Hastalık Adları”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/2 (2010), 25-67.
- Atmaca, Veli. “Hadislerde Hastalık ve Sağlık Anlamında Kullanılan Genel Kavramlar”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 83-105.
- Atmaca, Veli, *Hadislerde Rukye: “Hz. Peygamber ve Sahabenin Uygulamaları Işığında Şifa Hadisleri”*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Atmaca, Veli. “Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî’nin İnanç Boyutu Üzerine”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 9/2 (2011), 35-53.
- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi. 2007.
- Ayar, Mesut Ayar. “Osmanlı’nın Rumeli Topraklarında 1892-1895 Kolera Salgını”. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 17 (2010), 28.
- Bektaş, Ekrem Bektaş. “Beyanülhak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/34-35. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Beylerbeyili İbrahim. “İşret ve Müskiratın Vücuda Tesiri”. *Sırât-ı Müstakîm* 3/67 (3 Z 1327/16 Aralık 1909).
- “Buse ile Mikrobun Sirayeti”. *Malumat* 6 (22 N 1311/29 Mart 1894).
- Demircizade Ali Rıza. “Veba ve Taun”. *İ’tisam* 55 (24 Ra 1338/17 Aralık 1919).
- “Din-i İslam ve Ulûm ve Fünûn”. *Sırât-ı Müstakîm* 3/74 (22 M 1328/3 Şubat 1910).
- Doğan, Güner Doğan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”. *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15, (2001), 92-95.
- Efe, Âdem. “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”. *Marife* 2 (2008), 155-178.

- Emin Hâki. “Vesikalı Mikroplar”. *İ’tisam* 44 (6 M 1338/1 Ekim 1919).
- Erdemir, Ayşegül Demirhan. “Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 109, (1997), 49-55.
- Gültekin, Elif. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çabaları”. *Bilig* 92 (2020), 116-118.
- “Hacı Babalar Odesa’da: Asıl Zalim Cehalettir-Deha Bir Hatıra”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/159 (28 N 1329/21 Eylül 1911).
- H.S. “Karantina Yalnız Hacılara mı?”. *Sebilürreşad* 11/273 (5 M 1332/4 Aralık 1913).
- “İnfluenza Mikrobu”. *Maarif* 2/28 (20 Şubat 1307/3 Mart 1892).
- İsmail Hakkı. “Verilen Sözü Tutmak, Sıdk-ı Ahd, Sıdk-ı Va’d”. *Sebilürreşad* 16/421-422 (13 N 1337/12 Haziran 1919).
- Kanlıdere, Ahmet. “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârûf-i Müslimîn (1910-11)”, *“İslam’ı Uyandırmak” Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler 1*. ed. Lütfi Sunar. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2018.
- Kara, İsmail. “Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul, 17-19 Mayıs 2013), ed. İsmail Kara, Asım Öz, 15-43 (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).
- “Kekliklerde Kolerâ”. *Maarif* 3/57 (18 M 1310/12 Ağustos 1892).
- Kesgin, Salih. ““(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur” Hadisinin İsnad ve Metin Açısından Tahlili”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2014), 83-120.
- “Kolera Hakkında Tedabir”. *Beyanülhak* 4/79 (22 N 1328/27 Eylül 1910).
- Koloğlu, Orhan. “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6/2 (2005), 140-141.
- Mehmed Akif. “Koleraya Dair”. *Sırât-ı Müstakîm* 5/115 (15 Za 1326/17 Kasım 1910).
- Mehmed Akif. “Koleraya Dair”. *Beyanülhak* 4/86 (19 Za 1328/22 Kasım 1910).
- Mehmed Akif. “Fatih Kürsüsünde”. *Sebilürreşad* 12/287 (14 R 1332/12 Mart 1914).
- Mehmed Fahreddin. “İçtimaiyat: Feministlerin Nazargah-ı İnsafına IV”. *Sebilürreşad* 8/199 (12 B 1330/27 Haziran 1912).
- Mehmed Fahreddin. “Tefsir-i Şerif”. *Sebilürreşad* 9/212 (15 L 1330/26 Eylül 1912).

- Mehmed Sahib. “Makam-ı Meşihat-ı İslamiye’den Bi’l-umum Naib ve Müftülerle Kafe-i Bilad-ı İslamiye Ulema ve Meşayih-i Kiramına Hitaben Tastir ve İrsal Kılınan Beyannamedir”. *Sırât-ı Müstakîm* 2/51 (10 Ş 1327/26 Ağustos 1909).
- M. Safvet. “Din-i Mübin İslam ve Kolera”. *Beyanülhak* 4/85 (12 Za 1328/15 Kasım 1910).
- M. Şemseddin. “Fenniyat: Hıfzısıhaya Dair”. *Sebilürreşad* 8/205 (25 Ş 1330/9 Ağustos 1912).
- M. Şemseddin. “Hıfzısıhaya Dair: Mikropların Keşfi, Mikropların Eşkali, Bünyeleri, Hareketleri”. *Sebilürreşad* 2-9/31-213 (22 L 1330/4 Ekim 1912).
- “Mikrop İstatistiği”. *Maarif* 4/82 (29 B 1310/16 Şubat 1893).
- “Mikropsuz Bir Hayat Kabil Midir?”. *Mutalaa* 40 (2 Z 1314/4 Mayıs 1897).
- Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), No. 1212, Gömlek No. 10.
- Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), No. 1064, Gömlek No. 81.
- Özbek, Nadir. “Abdürreşid İbrahim’in İkinci Meşrûtiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri”. *Toplumsal Tarih* 20 (1995), 18-20.
- Özcan, Azmi. “İslâmcılık: II. Meşrûtiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/65-67. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Özden, Kemal-Özmat, Mustafa. “Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa’da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları”. *İdeal Kent* 12 (2014), 84.
- Pancaz, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba 1700-1850*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Ruzname-i Ceride-i Havadis*. 223 (26 Ra 1282/19 Ağustos 1865).
- S. M. Tevfik. “Muvaffakiyat-ı Osmaniyyenin Hindistan’daki İn’ikasatı: Hicaz Ahvalinden Hindistan Huccacının Şikayati”. *Sebilürreşad* 10/260 (2 L 1331/4 Eylül 1913).
- Salmazem, Mehmet. “Kur’an’a Göre “Sınırsız İtaat” Problemi”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 59 (2017), 181.
- Sarıyıldız, Gülden. “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/463-465. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Sunar, Lütfi (ed.). “İslam’ı Uyandırmak” *Meşrûtiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler 1*. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2018.

- Şükrü Kâmil. “Mikrop İstilasına Karşı Tedabir-i Sıhhiye”. *Maarif* 2/35 (30 Mart 1308/11 Nisan 1892).
- Şükrü Kâmil. “Kolera Hakkında Tedabir-i Sıhhiye”. *Maarif* 3/53 (21 Z 1309/17 Temmuz 1892).
- Şükrü Kâmil. “Kolera Mikropları”. *Maarif* 5/123 (21 Ca1311/30 Kasım 1893).
- Tahir el-Mevlevi. “Cahiliyet Devrinde Ne Gibi İlimler Vardı?”. *İtisam* 35 (2 Za 1337/30 Temmuz 1919).
- “Taun Hakkında Malumat-ı Tıbbiye ve Tarihiye”. *Mecmua-i Ebuziyya* 2/17 (15 C 1298/15 Mayıs 1881).
- Uçar, İlyas. “Hz. Peygamber Zamanında Medine’de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”. *Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017), 208.
- Varlık, Nükhet. “Taun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40/175. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- “Vebaya Karşı Bir İlaç”. *Mecmua-i Edebiye* 22 (6 B 1317/10 Kasım 1899).
- “Verem Mikroplarının Bulunduğu Mahaller”. *Maarif* 6/143 (7 S 1312/10 Ağustos 1894).
- Yaran, Rahmi. “Şehitlik ve İlgili Fıkhî Hükümler”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012).
- Yardım, Müşerref. “Osmanlı İslamcıları ve İslami Yenilikçiler: Yakınsama ve Ayırışma”. *SUTAD* 40 (2016), 113-115.
- Yaşayanlar, İsmail. “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Huriye. *İtisâm Mecmuasının Tahlilî Fihristi ve Mecmuanın Başyazarı Ahmed Şirani’nin Yazıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldırım, Nuran. *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.